

*Ватанни дўст тутиш имондан эрмиш,
Онинг-чун ҳақ Расулдин нақл бўлмиш.
Ватанни севмаганлар биздин эрмас,
Бунни ким билмаса имонга кирмас.*

Алихонтўра СОҒУНИЙ

Қутлуғхон Шокиров — Эдиқут

ИККИ ТУРКИСТОН ҒУРУРИ

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Улуғ тангримиз — Оллоҳга чексиз шукрлар бўлсинким, яқин бир ярим аср давомида озодликнинг ҳаётбахш шарбатига чанкок Туркистон аҳлининг кўпчилигига хуррият насиб бўлди. Бунинг шарофатидан шонли тарихимизни сохталикнинг ўлакса қобиларидан тозалай бошладик, маънавийтимизни яхши ниятлар-ла тафтиш қилмоқдамиз, улуғларимиз меросидан чин инсоний қадриятларни уларга амал қилиш учун изламоқдамиз. Бу саъй-ҳаракатлардан олинажак натижалар маънавий камолотни хоҳ онгли, хоҳ онгсиз равишда моддий ривожланишдан олийроқ деб тушуниб келган бизнинг ихлосли халқимиз учун ҳаво ва сувдек зарур, шу бугунда. Шеърин меросидан намуналар берилаётган муаллиф — Алихонтўра Соғуний фаолияти ва ижоди билан танишув ҳам мазкур фикрга айнан далил бўлади, иншооллоҳ! «Ҳар ишга охирида баҳо берилур. Барча ишнинг асоси туганчисидир», деган ҳадиси шарифнинг ҳақлигига тасдиқан отамиз раҳматли ҳақида халқимиз даставвал ул кишининг ижодий меҳнатлари самаралари билан таниша туриб, тасаввур ҳосил қила бошлади. Ваҳоланки, таржимаси чуқур қомусий билим ва игна билан қудук қазишдек беадад сабрни талаб қилувчи Амир Темур Тарағай Баҳодир ўғли қаламига мансуб «Темур тузуқлари», Аҳмад Донишнинг «Наводир-ул вақое», Дарвешали Сангийнинг «Муסיқа рисоласи» асарларининг ўзбекчага ўгирилиши она Туркистон фозила маданиятини саклаб қолиш йўлида ҳолис бажарилган улкан хизматнинг дебочаси эди. Улардан баҳраманд бўла олганлар, ушбу ишни энг олий мақомда бажарувчи фақат кучли алломагина эмас, балки забардаст тарихий шахс эканлигини пайқай бошладилар. Бундай мушоҳадаларни қандайдир сирли қилиб қўяётган сабаблардан бири яна шунда эдики, муаллиф тўғрисида эл орасида бир томондан «комил диний олим», «маршал ота», «хитойлик генерал», «уйғурларнинг хибс қилинган подшоси» деган, иккинчи томондан «советлар душмани», «панисломист, пантуркист», «сиёсий қочоқ», «Сталиннинг яқини», «КГБ билан ҳамкор», «ўзбек совет разведкачиси» каби овозлар юрарди. Ҳукумат идораларида масъул бўлиб ишлаб юрганлар эса Алихонтўра ҳақида, одатда, сукут сақлардилар.

Алихонтўра фаолияти ҳақида АҚШ, Туркия, Хитой, Русия каби турли мамлакатларда чоп этилган илмий-тарихий асарларда анча маълумотлар келтирилган. Улар бизнинг билишимизча, йирик камчиликлардан холи эмас. Ҳаққоний ва ҳолисона мақолалар сўнгги 1-2 йил ичида Ўрта Осиё жумҳуриялари, хусусан, Ўзбекистон вақтли матбуотида эълон қилина бошлади. Афсуски, уларда ҳам қатор ноаниқликларга йўл кўйилди. «Тарих ҳақида қоғоз қоралаганда, илм одобига кўра бир оғиз сўз ҳам ортиқча кўшмаслик ё қамаймаслик фарз», деган отамиз кўрсатмаларига риоя айлаб ҳамда қайд этилган қусурларни бартараф этишни ҳам кўзда тутиб, қуйидагиларни маълум қилишга киришдим. Умид қиламанки, бул — отамиз ҳақида шу кунгача бизда эълон қилинган таржимаи ҳолий мақолаларнинг тўлиқроғи бўлажак.

Тарихдан маълумки, 1881 йили Туркманистондаги Қўқ қалъа истехкомини қонли жанглардан кейин чор қўшинлари ишғол қилдилар ва бу билан чорак аср, балки ундан ҳам кўп, сурункали босқинчилик урушларидан сўнг бутун Туркистон мустамлакага айлантирилди. Ватанимиз ўз эркидан ажраб, қуллик зулматига чўмган худди шу даврда Қирғизистондаги Тўқмоқ шаҳрида наврўз кuni ўзбек оиласида иккинчи ўғил —

менинг отам Алихонтўра таваллуд топдилар. Оналарининг исми — Норбуви, афсус, улар ҳақида билганларим ҳозирча жуда оз.

Оталари Шокирхонтўра асли андижонлик, нақшбандия сулукига мансуб диний олим бўлиб, Шокирхўжа эшон номи билан ҳам машҳур эдилар. Катта бувамиз Муҳаммадхўжа, уларнинг оталари Мирниёзхўжа ва шу йўсинда йигирма нечанчи бувамиз Қилич Бурҳон эканлар, буларнинг макбаралари ҳозир ҳам Ўзган шаҳрида қад кўтариб турибди.

Икки оғиз сўз Тўқмоқ шаҳри ҳақида. Ушбу кент қадимий турк бешикларидан ҳисобланган, қорахонийлар даврида пойтахт бўлган мўғтабар Боласоғун шаҳри қалмоқлар билан тенгсиз қурашда хароб бўлгач, унинг шундоқ ёнгинасида барпо бўлди. Гўё бевакт вафот қилган онаси тепасида қайғуга чўмган ҳассакаш фарзанд каби. Отам ўз шаҳарларининг ўтмишдаги ноёб ва шонли тарихини чуқур билган ҳолда, жуда эъзозлардилар ва унинг табаррук номини кейинчалик ўзларига тахаллус қилгандилар. Совет шарқшунос олимларлари «Боласоғун борми ё йўқми?» деб тортишиб юрган йилларда отамиз бизларни ўз она шаҳарларининг харобаларига олиб борганлар, у ерларни кезганмиз, 70 минг киши шахид бўлган экан, уларнинг муборак қонлари тўқилган ерларда тиз чўкиб ўтириб, қурьон тиловат қилиб, бахшида қилганмиз. Кези келганда, шуни айтиб қолмоқчиманки, биз ўзбеклар, яъни, ўзбек турклари 1924 йилда белгилаб берилган «истон»лар чегараларидагина яшаб келмаганмиз, балки бутун Ўрта Осиё кенгликлари ва ундан ташқарида жавлон урган, улуғлик шан-шавкатидан баҳраманд бир халқмиз. Агар санай бошласам, бизнинг ҳозирги жумҳуриятимиздан сиртда бўлган тарихий шаҳар — кентларимиз ичкаридагилардан кўп бўлса кўпки, оз эмас, машҳурлиги ҳам кам эмас. Ўзидан Тўқмоқни нишон қилиб қолдирган Боласоғун ҳам Тироз (Авлиё ота), Туркистон, Фороб, Хўжанд, Хирот, Сайрам (Сарём) каби ана шундай турклик масканларидан эди.

Отамизнинг болалик ва ўсмирлик йиллари.. Бунинг баёнини бир лирик чекиниш руҳида бошлаш истаги туғилди, зеро ўқувчиларга бу маъқул бўлажак. Тасаввур қилайлик, ўтган аср охиридаги саҳни кенг, боғ-роғли ўзбек ҳовлиси. Ер тандирга ўт қаланган, бувимиз нон ёпиш тараддудида, беш яшар ўғиллари — Алихонтўра она атрофида уймалашиб юрибди. Она бир зум уйга кириб чиккунча гўдак йўқолади. Бирданига томирда қонни тўхтатадиган фарёд эшитилди:— «Вой дод, бола нобуд бўлди, куйди!» Оёқ яланг югуриб чиккан Шокирхонтўра ер тандир томон отилди. Кўзига гўё туш аралаш қизиган тандир ичида, чўғ устида типирчилаб турган, ғужанак бўлиб олган фарзанди кўринади. Тортиб оладилар. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг — бола соппа-соғ, куйганликдан деярли асорат йўқ эди. Воқеага шохид бўлган оксоқоллар дедиларки:— «Қаромат содир бўлди, иншооллох! Бу ўғил ўтда қуймас, сувда чўқмас Ватан ўғлони бўлажак, ғариб динимизга қувват бергусидир!»

Орадан бир йилча ўтганда бўлган яна бир воқеа: Қурбон ҳайит байрами кунлари эди. Бир тўп болалар қувонишиб, шовқин-сурон солишиб масжид ёнидан ўтиб борардилар. Гуруҳдан биригина бола ажраб, масжид дарвозаси олдида таққа тўхтаб қолади. Ичкаридан «хув Оллох, хув» мақомида айтилаётган ҳақ таоло зикри унинг борлигини чулғаб олган, бутун вужуди билан титрарди, кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Шу аҳволда зикр давраси томон яқинлашди. Дарвешларнинг кексаси буни кўриб турган эди, болани ердан азот кўтариб, давра ўртасига олиб кўйди. Шундагина у аста-секин ўзига келиб, норасида ингичка овози билан зикр оқимиға қўшилди.

Болаликдан ўчмас хотира бўлиб қолган бошқа бир воқеа ҳам диққатга моликдир. Шундоқки, отамиз 10—11 ёшларида бувамиздан бир чиройли қулун ҳадя олган эканлар. Уни меҳр билан парваришлаб боқиб, ювиб-тараб, ўстириб, той бўлиб қолган кезларда, бир кун болалар югуриб келиб дейдиларки:— «Алихон! Ўткинчи қозоқ ўрислари¹ тойингни олиб кетяптилар». Бу ўринда шуни эслатиб кетиш керакки, оқ пошшонинг эркалари ҳисобланган казаклар ўша вақтларда маҳаллий халқнинг хоҳлаган уйига кириб, истаган нарсасини тортиб олаверарди, мол-чорвасию, йилқисини ҳам ҳайдаб кетаверарди. Уларнинг қиличи ва ўқидан, қалтагидан омон қолган жабрланувчи эса дардини кимга айтса айтаверсин, барибир бефойда эди.

Бува-бувимизнинг «хай-хай»лаганига қарамай, бундай зулмга чидаёлмаган отамиз, бошқа отга минасолиб казакларни қувиб етадилар ва жон ҳолатда тойчоқнинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб оладилар. Бош-кўзлари мўматалок бўлиб, қамчи зарбидан қон шар-шар оқаётган бўлса-да, уни тойчоқдан ажрата олмайдилар. Охири, казаклар ҳалойиқ тўпланаётганини кўриб, қўл силтаганча ўлжадан воз кечиб, сўкина-сўкина жўнаб қоладилар.

Отам раҳматлидан бошқа ғаройиб кечмишларни ҳам анча эшитгандим. Бирок, мазкур уч воқеа менинг таҳлили ожизимга кўра, бир манتيкий бутунликка эга. Яъни, ўша, юрт бошига қаро кунлар тушганда, она Туркистонимиз бағрида ўтда қуймас, сувда чўқмас, душманга эғилмас фарзандларидан бирини ёруғ дунёга келтирди.

¹ Казаклар назарда тутиляпти.

Мана шундай мухит ҳукм сурган бир даврда, Шокирхонтўра тутқунликнинг чиркин руҳи сингиб қолмасин, ҳамда илғор исломий тарбия олишин деган мақсадда икки ўсмир ўғиллари Олимхон ва Алихонни Макка шаҳрига олиб кетиб, у ерда ўқишга жойлаб, ўзлари ҳам муайян муддат туриб, қайтиб келадилар. Таҳсил йиллари сермахсул бўлади. Уша вақтлари икки ҳарамдаги ўқув юртлари мударрисларининг асарияти туркистонликлар бўлиб, оталаримиз мусофирликдан кўп ҳам азият кўрмаганлар. Ўрни келганда, айтиб ўтиш керакки, ватандошларимиз асрлар давомида бутун араб оламига билим бериб келганлар ва шу муборак анъана ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда. Бу каби улуғ даражада ислом маърифатини тараққий эттириб, жаҳон маданиятига муттасил ҳисса қўшиб келаётган эканмиз, бундан ҳақли равишда фахрланмоғимиз лозим.

Падари бузрукворимиз туғма илм ошиғи бўлганликларидан икки ҳарамдаги талабалик йилларида араб, форс, турк тилларини фасоҳат ва балогат даражасида эгаллай олдилар. Илоҳиёт илмларидан тафсир, ҳадис ҳамда фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиғи), мантик соҳаларида таълим олдилар. Сиёсат ва ҳарбий илмга қизиқиш ҳам ўша даврларда камолига етган бўлиши керакки, дадамлар бўш бўлди дегунча усмонли турк ҳарбий қисмлари жойлашган қароргоҳга кетиб қолаверар эканлар, баъзан эртадан — кечгача аскарларнинг кўрик, ҳарбий машқлар, тўп, аслаҳа-қуролларга маҳлиё бўлиб қолиб кетар эканлар...

Арабистондаги таҳсил маълум даражага етгач, бувамиз ташаббуси билан шу икки ўғиллари ўқишни Бухоронинг амир Олимхон мадрасасида давом эттиришади. Илмга муносабат жиддийлигини шундан ҳам билиш мумкинки, узоқ йиллар Ватани кўрмаган икки ўғил уйга туширилмаёқ Тошкентдан Бухорои шарифга олиб кетилди. Бу ерда юқорида қайд этилган билимлар билан бир қаторда отам шеърят, мусиқа, жуғрофия, хандаса, фалакиёт, тарих, табобат илмларини кунт билан ўргандилар. Талабалик йилларининг серунум бўлганлигининг сабаблари устида тўхталсак, биринчи мусаббоб албатта, Оллоҳ бўлса, кейингилари, бу ота-онанинг ўз фарзандларини Қуръони каримнинг «Илм олиш ҳар бир мусулмон ва муслима учун фарз», кўрсатмасига астойдил амал қилган ҳолда, билимга жиддий рағбатлантириш ҳамда бунинг самарали натижаси ўларок, отамизнинг ўзларигагина хос мутоала услуби ва саъй-ҳаракатларидир. Олинган таҳсилни фақат сахарлаб такрор машқ қилиш, дарс тайрлаётган вақтда қоринни тўйдириб олмаслик, қийин мавзуларни ўзлаштиришда юқори савияли талабалар билан муҳокама ва мунозара қилиб ҳақиқатни аниқлаш, мударрисларга уларнинг маънавий поклиги, билимининг чуқурлиги ва ўқитишда ҳолислигига қараб баҳо бериш, домларга содиқлик, бир сабоқни тўлиғича тушунмай кейингисига ўтмаслик ва шу каби талаблар, дадамнинг ўз сўзларича, мазкур услубнинг қондалардан эди. Ваҳоланки, фақат Шокирхонтўрамгина эмас, балки аксарият Туркистон аҳли ўша вақтда зиёсидан умид қилган Бухорои шарифда таълим-тарбия ишлари ўз замонасига кўра жуда ортда эди. Бу ҳақда ўз хотираларида шу мазмунда гаплар бор: «XX аср бошида Бухорода амир тузуми чириб қолган бўлиб, ўқув-ўқитув иши ўрта асрлардагидек эди. Икки юздан ортиқ мадрасада дунёвий фанлардан сабоқ бериш йўлга қўйилмаганди. Бу соҳалардаги мударрислар ўз уйларида бекитиқча хусусий дарслар бериб, бошқа касб-корлар билан тирикчилик қилишга мажбур эдилар. Петербургдаги амирнинг ҳомийларини худди шундай аҳвол қониқтирарди. Мадрасаларда хужра сотиб олиб, номигагина муллавачча бўлиш машаққат қилишнинг бир турига айланганди. Не-не лаёқатли Ватан болалари ўзларининг бебаҳо умрларини зах ва қоронғу хужраларда сермашққат араб ва форс тилларини ўрганишгагина сарфлаб зое кеткизардилар, чунки, барча ўқув қўлланмаларимиз шу икки тилда ёзилганди. Асосий билимлар қолиб кетиб, кўпчилик талабалар фикҳ фанидан амал-тақал қилиб таҳсил олардиларки, бу бечораларнинг сўнги мақсади қозни бўлиш ва шу орқали осонгина тирикчилик қилиш эди. Биз билан мадрасадош Садриддин Айний ҳам «абдий талабалар»дан бўлиб, ўқийшдан ҳафсаласи пир бўлганди, бой муллаваччаларга хизматчи хужрадош эди. Оғзидан папирос тушмас, соғлигини йўқотган, бўш қолди дегунча шахматдан нари кетмасди...

Ўзим ҳам шулар каби чаламулла бўлиб қолмаслик учун мадраса сабоқларини тўла ўзлаштириш билан бир қаторда бошқа фанлардан етук ҳисобланган мударрисларни топиб, ҳақ тўлаб, хусусий дарслар олдим. Расмий ва норасмий равишда ман этилган адабиётларни мутоала қилдим, турк ва татар газет-жўрналларини қўймай ўқиб бордим. Шунин билдим ва иқроқ қилдимки, ҳақиқий олим бўлиш учун бешиқдан то лаҳадгача бўлган давр ичида тинмай ўқимок, ўқимок, ўз устида ишламоқ лозимдир».

Хуллас, асримизнинг ўнинчи йиллари бошида икки ака-ука Бухорода таҳсилни ниҳоясига етказиб, устозларидан оқ фотиҳа оладилар. Отамиз, ўрганган билимларидан бирини амалий мутахассислик даражасига етказгандилар, у ҳам бўлса машҳур шарқ табобати эди.

Баёнимизнинг шу қисмини юқорида қайд этилганлар билан чегараласак, Алихонтўра талабалик йилларида атрофидаги воқелиқдан ажралиб, фақат илм ўрганишга шўнғиб кетган эканлар-да, деган бир қадар ноқис ҳулосага келиш мумкин. Шунинг учун яна илова қилардимки, мазкур давр ичида отам ёш бўлсалар-да, ғайратли ижтимоий арбоб бўлиб етишиб қолгандилар. Масалан, ул кишининг шахсий намунаси ва ташаббус-

си билан муллаваччаларнинг мударрислар билан муомаласи жиддий яхшиланиб, кўпчилик мадрасалардаги ўзаро лоқайд муносабатлар ижобий томонга ўзгара бошлади. Бунга эса бир воқеа туртки бўлганди. Хар кунги, одатдаги сабоқлар тугаш сўнгида талабалардан бирови етук мударрислардан бирини (ул киши йўқ пайтда) кўпчилик ичида жисмоний нуқсонини пеш қилиб «занжий» (негр, қора) деб мазах қилади, ҳақоратлай бошлайди. Отамиз буни тийиб қўймоқчи бўладилар. Ўртада каттик муштлашув чиқиб, иккала муллавачча қонга беланиб, ўлар ҳолатга етсалар ҳам ташлашаверадилар. Уларни ажратишади. Тўполонни эшитиб, бош мударрис яна қайта келади, шогирдлари жим турган ҳолда унинг танбеҳини эшитадилар. Нима сабабдан уруш чиқганини муллаваччалардан бири «гуллаб» қўйгач, ул кишида бир ўзгариш содир бўлади. Турган жойларида тиз чўкиб, мўматалоғи чиқиб кетган шогирди олдига ҳамманинг олдида тиззасида юриб келиб, унинг қўлларидан ўпади. Кўзларида шашкатор ёш, бўғиқ овоз-ла, нидо қилади: «Алихон, буюк олим бўлғусисен! «Қора бўлса ҳам севиқли устозим», деб, мен учун уришибсен. Мен сенинг устозинг эмас, мен сенинг қора қулингман!» Устоз, шогирд йиғлашган, тўпланганлар барчаси йиғлаб дуога қўл кўтаришган. Шу кундан эътиборан мадрасада муҳит соғломлаша боради...

Бундан ташқари отамиз Бухородаги барча сунний мазҳабдаги талабаларнинг тан олинган жасур етакчиларидан ҳам эканлар. Ўша вақтлар амир аъёнлари доираларидан бошлаб аҳли Бухорога ёйилаёзган шиаликка кескин равишда барҳам беришда муллаваччаларнинг чиқишлари ҳал қилувчи роль ўйнаган бўлиб, отам раҳматли бу ҳаракатнинг энг олдинги, ҳаётга хатарли сафларида бўлгандилар. Бўроқ, кўп ўтмаёқ, мазҳабчилик курашлари мусулмонларни асосий душман олдида заифлаштиришини англаб, бу борадаги зиддиятлар кундалик сиёсий аҳвол талаблари олдида учинчи-тўртинчи даражадаги масалалардан деб ҳисоблай бошладилар ва мусулмонлар бирлигини ҳаммадан юкори қўя бошладилар. Мавжуд сиёсий оқим ва партиялар дастурларини синчковлик билан ўрганган бўлсалар-да, биронта-бир фирқа ёки сиёсий ташкилотга аъзо бўлишдан ўзларини тийдилар. Еврупопарастликнинг онгли рақиби бўлганликдан, умуман ғарб социал-демократиясини ва бунинг бўлшевистик рус шаклини энг зарарли, Туркистон учун етти ёт бегона ҳисоблардилар.

Она шаҳарлари Тўқмоққа қайтиб келгач, кенг диний маърифатчилик фаолияти билан ҳолисона шуғулланадилар. Тирикчиликни эса ҳалол отамерос касб — деҳқончилик ҳамда табибчилик билан тебратиб турадилар.

Бу орада биринчи жаҳон уруши бошланиб, чор маъмурияти маҳаллий аҳолини фронт ортида (ёки фронтнинг ўзида) ишлатиш учун мардикорликка сафарбар қила бошлайди. Мана бу сиёсатга қатъий равишда ва очикдан-очик қарши чиқиб, аҳолини оммавий тарзда бўйсунмасликка, ўз фарзандларини мардикорликка бермасликка чақирдилар. Шу баҳона бўлиб, чор махфий полицияси тазйик чораларини кўра бошлади, бироқ халқ оммаси ғазабидан чўчиб, отамизга зарар келтиролмади, ўшанда.

1916 йили эса Туркистонда оқ подшо зулмига қарши қатор халқ кўзғолонлари бўлди. Отам кирғизларнинг қуроли чиқишларида фаол қатнашдилар ва улар шафқатсизларча бостирилгач, Қошғарга сиёсий қочкин сифатида кетишга мажбур бўлдилар. 1917 йилги Уктябрь тўнтаришидан сўнг, шўролар бутун дунёга жар солиб хурриятлар ҳақида берган ваъдаларидан умидвор ҳолда, ватанга қайтдилар. Аммо, кўп вақт ўтмаёқ реал воқелик бутунлай бошқача бўлиб чиқади. Синфий кураш таълимотининг амалдаги кўриниши бўлган қизил террор (даҳшат солиш) натижасида маҳаллий аҳолининг ёппасига киргин қилиниши, диний ва умуман ўқинишли арбобларнинг муттасил равишда йўқотилиши, сунъий очарчилик вужудга келтириб, аҳолини иқтисодий томондан янги ҳокимиятнинг ҳуқуқсиз қўлларига айлантририлиши ва шу каби мудҳиш тадбирларни кўрган ва энг асосийси, аксарият халқдан фарқли ўларок, буни чуқур тушунган отамиз, ўз-ўзидан советларнинг табиий душманига айланадилар. Мана ўша даврларда кечмиш-кечинмаларини хотирлаб ёзган эсдаликларидан қичик лавҳа: «1919 йил охирларида Пишқакка қарашли Қораболта, Оқсу бўлиб, ўн саккиз рус қишлоқлари бирлашган ҳолда коммунистларга қарши кўзғолон кўтаришди. Бойликка ботиб ётган Пишқак, Сўқулук дунганлари¹ ҳам тушунмасликдан бу ишга қўшилиб қолдилар. Натижада торткилик бутунлай улар устларига тушиб, энг оғир зарбалик қалтақлар бошларида ушатишди. Шундоқки, беш юз уйликка етмаган Пишқак, Сўқулук дунганларидан саккиз юз кишини ҳайдаб келиб, бозор ўртасида пулемётга тутдилар. Булар ичидан ўқ тегмай қолган ёки ярадор бўлиб жони чикмай турганларини қизил аскарлар оралаб юриб, найзалаб ўлдирдилар. Кўзғолончилар маркази бўлган — беш минг чамали аҳолиси бор Оқсу қишлоғи русларидан эса, илгари-кейин бўлиб, ўлим жазоси кўрганлари ўттиздан ошмаган эди.

Сўқулук дунганларининг тузларини тотиб, яхшиликларини кўп кўрган эдим. Уларнинг ичида ишончлик шогирдларим ва дўстларим кўп эди. Бундай вақтларда, бориш

¹ Дунганлар — асли хитой миллатига мансуб ислом динидаги халқ, қисман Қирғизистон ва Қозоғистонда яшайдилар.

хатарлик бўлса ҳам, чидаб туролмай, уч-тўрт шогирдларим билан бир арава киши бўлиб, Сўкулук томонга йўл тортдим, яқинлашиб борган сайин бундаги кўз кўрган кўнгилсиз нарсаларни тил сўзлаб, калам ёзиб чидаёлмайди. Маҳалла кўчасидан ўтаётганимизда, йўл бўйлаб алан-булан колдиклари, сочилиб ётган нарсалар, куйдирилиб-ёндирилган иморатлар ичида вайрон, талкони чикиб ётган томлари кўзга... эди. Буларни кўргач, кўз ёшимиз қуримасдан шу юрганимизча, мазлумлар конлари билан бўялган Сўкулук кишлоғига кирдик. Бу воқеа ўтиб, ортидангина борганлигимиз учун мусулмонлар отилган-чопилган кўчалардаги конлар тозаланган бўлса ҳам, бошқа белгилари йўқолмаган эди. Сокчи кишилари бизни бошқа ёқдан келганимизни кўргач, олдимиздан тўсиб идораларига бошладилар. Ўлганларнинг хотин-киз, етим болаларига аталган бир қанча буюм, кийим-бошларни кўрсатиб, ёрдам учун келганимизни билдирдик. Сўнгра йўл хатларимизни¹ текшириб, бизга рухсат берган бўлсалар ҳам, яна орамизда ишонмаслик пайдо бўлиб, анчагина сўз ўтмиш эди, маълумдирки, маҳкумиятда эзилган, қуролсиз, дудук йиллар, ғолибият зулми билан ғурурланиб турган, ҳар бирининг тумшугидан тўнғиз қурти тушган қуроллик шахдам йиллар олдида нима дея олардир?

Интизомлик аскарларга, қуролли кучга, тили бўлак, дини бўлак бир йиғинди, қўли қуруқ кишилар қандай қарши турсинлар? Табиат оламига Илоҳий томонидан юборилган улуг пайғамбарлар ҳам шу табиат қонунига бўйсунмасдан бошқа ҳеч чоралари йўқдир.

Уруш фанларининг қонуни бўйича аскарнинг сон-салмоқлари, қурол-жабдук ва аскарининг интизомлари энг бўлмаганда душманниқидан тубан ва оз бўлмаслиги биринчи шартдир. Агар шу шароит қўлга келар экан, у ҳолда диний, миллий ҳақоратга бўйсунмасдан душманга қарши қуролга қўл суниш, албатта, фарз бўлур. Бундай бўлмаган тақдирда, ўзини ўтга ўринсиз уришдан сақланиб, вақтинча сабр қилишдан бошқа чора йўқдир.

Шу билан ғолиб душман олдидан қандайдир қутулиб чиққанимиздан сўнгра ёрдамга келтирган оздир-қўпдир нарсаларимизни тарқатдик. Ўлганлар оилаларига кўз ёшимиз билан Қуръон ўқиб, кўнгилай айтдик. Бу фойдасиз фитнада менинг ўз шогирдларимдан йигирмадан ортиқ киши шахид бўлмиш эдилар. Улардан энг катталарининг ёши ўттиздан ошмаган эди...» Табиийки, ўлка халқлари номидан ҳоким бўлиб олганларнинг қаҳрли назари тез орада отамизга ҳам тушди. «Қора рўйхат»га олинганлари маълум бўлиб қолгач, яқин дўстлари ва маҳалла аҳлининг маслаҳати билан яна Қошғорга ҳижрат қилишга тўғри келди. Тахминан бир йилдан сўнг қайтиб келдилар. Бунинг сабабини тушунтириб ўзлари шундай ёзадилар: «Энди бу ерда қанча турган бўлсам, менга ҳамкор бўлгудек, келажак учун қайғурган бир киши бўлсин, кўра олмадим. Афғонистон, Ҳиндистон чегаралари бўшлиғидан фойдаланиб у томонларга ўтишимни ўйлаган бўлсам ҳам, ёлғиз бош қайғусида, бола-чакалардан ажраб, суюкли ватанимни душман қўлига ташлаб кетишни ўзимга лойиқ топмадим. Шуни билмак керакким, Қуръоннинг ҳукмига, Расулulloҳнинг йўлига яхши тушунмай динга хиёнат қилган, икки дунёсидан ажраб ўз ватанида хорлик билан яшаган ёлғон мусулмонлардан илм-фан, маданиятни ўзлаштириб, бутун ҳуқуқларига эга бўлган кофирлар, албатта, ортиқдур. Бу кун Ўйғуристонни қоллаган онгсизлик офатини кўргач, у ердан умидим узилиб, ночор, янгидан ўт олаётган фитна ўчоғи ичидаги ўз юртим Тўқмоққа қайтиб келдим. Қарасам, соясидан кўрққан қуёндек ҳар ерда қочиб-писиб юриб кун кўраётган ҳақсиз кишилар ҳам оз эмас эканлар. Шулар қатори мен ҳам шаҳардан четроқ Шўртепа деган дунганлар кишлоғида туриб, деҳқончилик билан кун кечирмокчи бўлдим».

Бирок, анча кучланиб олган шўролар (Қирғизистонга нисбатан аниқроғи, қизил бўлиб олган ўрислар) ҳокимияти остида аҳоли турмушининг муттасил тубанлашиб, аянчли ҳолга келиши отамизни яна тенгсиз ва хатарли қурашув гирдобига тортди. Бу борадаги фаолиятларининг менга асосан икки йўналиши маълум. Биринчиси — қоғозда бўлса ҳам тан олинган виждон эркинлиги ҳуқуқидан фойдаланиб, Ислом дини ва маданиятини давлат сиёсати мақомидаги жанговор атеизм деб аталган ёввойи даҳрийликнинг сурбетларча хуружидан химоя этиш эди. Бунинг амалга ошириш учун нақшбандийлик сулуки талабаларидан вақтинча истисно қилиб, халқ талабига биноан Тўқмоқ катта масжидига имом бўлиб ўтадилар ва кўп машаққат, тазйикларга қарамай катта ҳудудда Ислом таъсирининг кучайишига эришадилар. Аини пайтда, Расули ақрам кўрсатмаларига оғишмай риоя қилган ҳолда ўз даврларидаги ижтимоий аҳволни синчковлик билан таҳлил қила бориб ҳамда минбар имкониятларидан яхши фойдаланиб, аҳоли сиёсий онгини ёритиш йўлида тинмай саъй-ҳаракатда бўлдилар. Хусусан, Қўқон мухторияти тузилиши ва унинг бўлшевиклар томонидан зўравонларча йўқ қилиниши, босмачилик деб аталиб қолган халқ қуролли ҳаракати ҳақида тарихий фактлар билан далилланган ёзма хотиралари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Отамиз фикрларича, кўзғолончиларда, афсуски, мустикаликка қурашишнинг аниқ режаси бўлма-

¹ Йўл хати — махсус рухсатнома, бўлшевиклар ҳокимиятининг дастлабки йилларида бир жойдан бошқа жойга боришга ана шундай ҳужжат билангина ижозат берилган.

ган, йўлбошчилар аксариятининг сиёсий савияси қуйи эди ва бунинг натижаси ўларок озодлик ҳаракатида бирлик-жиқслик мавжуд эмасди. Оқибатда советлар ўз кўлимиз билан ўзимизга кишан урдиришга эришганлар.

Отамизнинг қайд этилаётган даврдаги фаолиятлари, фақат дин ҳимоясига қаратилган ҳар қалай очик бажарилган ишлар билан чегараланиб қолмаган, албатта. Марҳум Азизапошша опам менга сўзлаб бергандиларки, отамиз қосимовчилар ҳаракати деб номланган ватанпарварларнинг яширин фаолиятида ҳам қатнашиб, ушбу ташкилотнинг Пишқак, Тўқмоқ томонлардаги вакили бўлган эканлар. Мен мазкур ҳаракат расмий адабиётда аксилниқилобий деб баҳоланишини ва чекистлар томонидан тор-мор этилган деб қайд қилинганлигиниёқ билганимдан ҳамда отамнинг бу ташкилот доирасида олиб берган ишларидан етарли маълумотим йўқлигидан, бу ўрнида тахминий сўзлар билан ортиқча қоғоз қоралашни эп кўрмадим. Фақат таъкидламоқчи эдимки, отамиз мустақиллик учун кураш деганда, аниқ мақсадли яхши ташкил этилган, муайян интизомли ва жонфидолик руҳи билан суғорилган ҳаракатни тушунганлар ва бунинг имконияти бўлар экан, ҳеч вақт четда сукут сақлаб қараб турмаганлар.

Ўттинчи йилга келиб олтинчи марта ҳибсга олинадилар. Авваллари қисқа муддатли бўлса ҳам, бу сўнгисини ўн йиллик камокқа ҳукм билан тугайди. Уша вақтларда, Соловки, Архангельск томонлардаги борса-келмас ҳибсхоналарга жўнатишдан аввал ҳукм этилганлар Тошкент чеккасидаги концентрацион лагерга тикилар экан. Ана шу йўналишда этап қилинишларига санокли кунлар қолганда, Оллоҳ ёрдами бўлғайким, Пишқак турмасидан қочишга муваффақ бўладилар. Яшириниб юриб, кўп азоб-машаққатлар чеккан ҳолда, яна чегарадан Шарқий Туркистон (Уйғуристон)га ўтиб кетадилар. Хитой давлатига қарашли бу ўлканинг Ғулжа шаҳрида туриб, маълум вақт ўтгач, яна дўстлар ёрдамида катта пул эвазига оилаларини ҳам қақиртириб оладилар. Асл ният — шунча азоблардан кейин, Туркистондан, умуман, Арабистон томонларга кетиш бўлса-да, бу ердаги сиёсий аҳвол ёмонлашиб, чегара йўллари тақа-тақ бекилганликдан турғун бўлиб қолишга тўғри келди. Гап шундаки, ўшал вақтдаги СССР раҳбарлари жаҳон пролетар инқилобини орзу қилибгина қолмай, балки уни сунъий равишда бошқа мамлакатларда келтириб чиқариш сиёсатини амалда қўллардилар. Майдон Ўзбекистондан камида икки баравар катта Шарқий Туркистон Хитойнинг чекка, советларга қўшни ғарбий ўлкаси ўларок, ушбу сиёсат синалаётган тажриба майдонига айланганди. Ерли ҳукумат марказни ғафлатда қолдирган ҳолда, СССРда яширин ўқитиб тайёрланган ёхуд қизил мафкурада бўлган советпараст кимсалар кўлига ўтиб қолганди. Бу ернинг барча дўкон ва бозорлари арзон ва асл совет моллари билан лик тўлдирилган, ҳамма жойда СССРдаги мисли жаннат каби ҳаёт тарзи ҳақида ташвиқот кучайганди. Айни шу вақтда эса, жаҳондаги биринчи пролетар давлатида қахатчилик ва очарчилик бўлиб турганди.

Нима бўлса-да, отамиз тез орада илмига амал қилувчи алломалиги, ҳалоллиги, жасур инсон ва ҳожатбарор шифоқор — табиблиги туфайли кўпчилик ўртасида обрў-эътибор қозона олдилар. Айниқса, ўзбекларга яқинликда тенги йўқ қардош уйғур халқи ўзининг чин ихлосини дариг тутмади, балки бошларига кўтарди. Дадамнинг мавқелари, хусусан, барча мусулмонлар ва бошқа миллатлар ўртасида, ҳам ўзаро ишонч ва ҳамжихатликни мустаҳкамлашда кўрсатган фидокорликлари натижасида жуда ҳам кучайиб кетди. Шу мақомга етишгач, омма олдидаги чиқишларида ҳуррият учун курашга кўтарилиш гояларини очик тарғиб қила бошладилар. Худди шу сабабли дадамлар 1937 йили Уйғуристонда диктатор бўлиб олган, аслида советларнинг кўғирчоғи, авантюрист хитой генерали Шэн Шицай томонидан ҳибсга олинди, судсиз — ҳукмсиз умрбод камокқа ташланадилар. оилага катта зулм қилиниб, уй-жой мусодара бўлади.

Муштарийларни «1937 йил» санаси сергаклантирди-ёв! Ҳа-да, инкилобни экспорт қилиш биринчи навбатда қизил террорни йўналтириш орқали бошланган. Репрессия аппарати шундай яхши ишлардики, Шарқий Туркистондаги шогирдларига Масковдаги ГПУ (Главное политическое управление, яъни, Бош сиёсий бошқарма, чекистлар идорасининг ўша вақтдаги номи) отилиши-чопилиши лозим бўлган «Халқ душманлари»нинг рўйхатини тайёрлаб бериб, уни ижро қилишнинг намуналарини жойларга бориб кўрсатганлар. Ана шу тизимда фақат Ғулжа шаҳри бўйича икки юздан ортиқ бахтиқаро совет Туркистонидан қочкин муҳожирлар бўлган. Бир кечада ҳаммалари ҳибсга олинди, рўйхатга солиштирилса бир одам етишмаган. У ҳам бўлса бизнинг отамиз бўлиб, бу жаллодлар келишидан бир неча дақиқа аввал, катта акам Асилхон сабаб бўлиб уйдан ич қийида қочган эканлар. Бутун ўлка бўйлаб қидирув эълон қилиниб, маълум вақтдан сўнг чекка бир шаҳарчада айғоқчилар томонидан қўлга олинадилар. Шунда ҳам камокқа кела келгунларича, йўл-йўлакай орқаларидан тўппонча ва милтик тираб келтиришган экан. Бир чинакам туриш қилган ўзбек ўғлонидан душманларнинг чўчишини қаранг!

Хулласи калом, 1941 йил ўзини унча-мунча ўнглаётган марказий хитой ҳукумати томонидан ўтказилган адлиявий тафтишлар натижасида отамиз турмадан чиқиб кетадилар. Халойиқ уларни пўлат иродали қаҳрамон сифатида кутиб олади, чунки отамиз ҳуррият учун кураш йўлидан заррача чекинмагандилар.

Бу вақтга келиб, СССР ҳаёт-мамонт уруши билан банд, ўлкада иктисодий ва сиёсий инкироз, Шэн Шицай маъмурияти зил кетган, халқ жунбушига келиб, қуроли чикишлар бўлиб турган эди. Отамиз тарафдорларини махфий «Озодлик жамияти» теварагида тўплаб, ватанпарварларнинг ҳаракат бирлигига эришадилар. Ушбу жамият раҳбарлик қилган 1944 йил 7-10 ноябрь қуроли қўзғолони натижасида Ғулжа шаҳри озод қилинади. Икки кун ўтибқ Шаркий Туркистон Ислоҳ жумҳурияти барпо этилганлиги таянганли эълон қилинди. Отамиз ўн икки вазирликдан иборат инкилобий ҳукумат раёслигига яқдиллик билан сайланадилар.

Энди, совет ҳукуматининг ҳам муносабати ўзгарди. Шаркий чегараларига ўша оғир даврда чанкайишни хитойлар томонидан ҳавф туғулиб қолмаслиги учун, янги барпо бўлган мусулмон давлатини бекиткча қўллаб туриш сиёсатида ўтдилар. Жумҳур раис ўларок, дадамлар етук ижтимоий ва давлат арбоби сифатида иш юргиздилар. Ул киши бошчилигидаги том маънодаги миллий ҳукумат қиска вақт ичида мустақилликдан умидвор халқ манфаатларига мос бўлган йирик тадбирларни амалга оширди. Ирк, миллат, жинс, эътиқоддан қатъи назар ҳар бир кишига эркинликлар берилиши, ижтимоий ташкилотлар тузилиши, аҳолидан олинадиган солиқларнинг икки баравар қисқартирилиши, собиқ ҳоким миллат вакиллари иктисодий негизининг тугатилиши шулар жумласидандир.

Отамиз 1945 йил 8 апрелда барпо қилинган Шаркий Туркистон миллий армиясининг бош ташаббусқори эдилар. Демак, Ғулжа қўзғолонидан беш ой ўтиб, тарқоқ, оломон партизан тўплари асосида мунтазам армия тузилишига эришилди. Халқнинг миллий озодлик руҳи ўз раислариники каби юқори эдики, оммавий сафарбарлик эълон қилинган куннинг эртасига яқин юз минг киши аскарликка ёзилишга ҳозирланиб келдилар. Буларнинг кўпчилиги отлик бўлиб, уруш жамолғасини кўриб келгандилар. Қурол-аслаҳа Ўзбекистон, Қозғистон орқали ярим яширин ҳолда СССРнинг тегишли идораларидан нақд олтинга ва молга-мол тарзида сотиб олина бошлади. Ҳитой қўшинлари билан дастлабки жанглардан сўнг кўплаб туша бошлаган ҳарбий ўлжалар эвазига навқирон миллий армияни қуроллантириш муаммоси ҳам анча енгиллашди. Ушбу инкилобий кўшини ўз ичидан Ғани ботир (уйғур), Фотик ботир (тотор), Усмон ботир, Акбар ботир (икковлони ҳам қозоқ), генерал Палинов (ўрис) каби қатор довурак, жасур ва моҳир аскарбошиларни етиштириб чиқди, разиялоху анху.

Алангали қўзғолонлар даврида ва музаффариятни мустаҳкамлашда ҳарбий истеъодлари тан олинган отамиз жумҳурият қуроли кучларининг суянган тоғи бўлиб, миллий армия жанговар қобилиятини, айниқса, маънавий руҳини кўтаришда жонбозлик кўрсатдилар. БевоСИта иштирокларида тузилган ҳарбий операция режалари муваффақиятли бажариладди. Бу ўринда отамизнинг яна бир ноёб хусусиятларини зикр этиб ўтмоқлик лозимки, ул киши ўз даврларининг мисли кўрилмаган нотикларидан эди. Араб, форс, туркий тилларининг ҳар бир шеваю лаҳжасида булбул каби фиғон-нола қила олардилар ёки арслон каби наъра торта олардилар. Айниқса, она тилларининг ҳали биз тагига етолмаган беадад имкониятларидан фойдаланиб шундайин силлик услубда сўзлар эканларки, миллатидан қатъи назар, бир оз туркийдан хабари бор тингловчи бемалол тушунаверар экан. Ўша суронли давр воқеаларининг кўпгина шохидлари, жумладан, уйғур ёзувчиси Абдуқодир Зунун шундай гапириб берганди: «Тўрам нутқларини тинглаш учун одатда кўп минглаб одамлар йиғилишарди. Сўз бошлаганларида пашша, учса эшитиладигандек жимлик чуқарди. Мавзун тингловчиларга дарровок аён қилиб, унинг асл ҳақиқатини ўз билганларича ёки ҳукумат фармонида кўра эмас, балки Қуръони карим оятлари ҳамда Пайғамбаримизнинг ҳадиси шарифлари асосида исботлардилар. Яна буни ўтмиш ва янги тарихимиздан рад қилиб бўлмайдиган далиллар келтириб мустаҳкамлардилар ва мавзун, албатта, кундалик воқеликнинг долзарб масалаларига, жумладан, нутқ мавзуйига бевоСИта боғлардилар. Аниқ вазифаларга ўтиб, уларни муваффақиятли бажариш йўлларини кўрсаталардилар ва бунга тингловчиларни кўтаринки бир рух билан ишонтирардилар. Уртада, истиқлол йўлида жонбозлик қилган ва қилаётганларнинг шарафли номлари, албатта, қайд этилар ва эшитувчилар бундан қаттиқ таъсирланардиларки, болаҳоналарга, дарахтларга, симёғочларга чиқиб олган тингловчилар ҳиссиёт зўридан ўзларини ташлаб юборардилар».

Йигирма бир совет ҳарбий нишонлари кавалери, ўша пайтда, Шаркий Туркистонга ҳарбий мутахассис бўлиб борган тошкентлик Толибжон ака Обидов айтгадилар: «Алихонтўрам жаноблари жанг бошланишидан аввал аскарлар олдида нутқ сўзлаганларида, йигитлар кўзларидан ўт чуқнар, нутқ тезроқ тугасаю жангга отлансалар. Хужумга кўмонда бўлганча уларни зўрга тўхтатиб турардиқ. Жанговар рух ва ғалабага ишонч жуда кўтарилиб кетарди. Тўра отам окоп кўрган ҳақиқий аскарбоши эдилар ва мен ҳавас қилган томони — бундай раҳбарларнинг бахтлиси эдилар. Чунки, ҳар бир аскар у кишини ҳексиз севарди, ҳурматларди, ҳатто илоҳий қувват эгаси деб чинақамига ихлос қўйиб эъозларди».

Хуллас, миллий армия шиддатли жангларда кетма-кет ғалабаларга эришиб, шон-шавкатга бурканди. Жумладан, 1945 йили ушбу кўшин қисмлари сон жиҳатдан деярли уч баравар оз бўлишига қарамай, марказий Ҳитой ҳукумати томонидан юборилган,

яхши курулланган саксон минг кишилик армиясини бутунлай тор-мор этди. Халк ва армия олдидаги хизматлари учун Шаркий Туркистон ҳукумати қарорига биноан отамизга маршал унвони берилди. Тез орада уларни бутун ўлка халқи «Маршал ота» деб атай бошлади.

Энди, Шаркий Туркистон воқеаларининг достони узун бўлганлигидан гапни мухтасар қилсак, иш шу билан тугадики, «Уч вилоят инкилоби» деб номланган отамиз раҳбарлигидаги миллий озодлик ҳаракати Синцзянь (Шаркий Туркистоннинг хитойча номланиши, «Янги ер» демак)нинг қолган қисмида ҳам тезда ғолиб бўлажигидан чўчиган Чан Қайши ҳукумати тинчлик музокаралари олиб боришга мажбур бўлди. Бирок, воқеаларнинг бундай кетиши, яъни, бир мустақил Туркистон давлатининг қурилиб қолиши янгидан ҳокимиятга келаётган Мао Цзе Дун коммунист ҳукуматига ва буларни ўстириб юзага чиқарган, узокни кўролмаган советлар мамлакатидagi пири-устозларига ёқмади. Натижада, хоинона тузилган машъум режага кўра отамизни 1946 йил июнида аввал алдов, кейин эса курулли тазйик остида Фулжадан олиб чиқиб кетдилар. Пинхона йўқ қилиб юбориш мўлжалланган бўлса-да, бу ишдан Худо асраб, икки йил давомида уй назарбандис ҳолатида сақладилар. Кейинчалик билсак, миллий армия қисмлари дадамларнинг қайтариллишларини талаб қилишибди. Айниқса, қозоклардан иборат кўшинлар бунда қатъийлик кўрсатганлари, Усмон ботир бошчилигида анча вақт курулли қаршилиқ қилганлари бизга кейинроқ маълум бўлди. Отамиз руҳи ва зурриётлари номидан ўша тенгсиз курашга кирган ва бу йўлда қурбон бўлган қаҳрамон қозок биродарларимизга кеч бўлса-да, абадий миннатдорлигимизни изҳор қилиб, хотиралари хурмати-ҳаққи мангу бош эгамиз.

Отамизнинг сўнгги ўттиз йиллик умрлари Тошкентда ўтди. Сиёсий ишлардан мажбурий равишда четлаштирилган бўлсалар-да, илмий, ижодий ва ижтимоий фаолиятни собитқадамлик билан давом эттирдилар. Мақоламиз бошида қайд этилганлардан ташқари машҳур венгер шарқшуноси Хермон Вамбери асари «Бухоро ёки Моғароуннаҳр тарихи»ни усмонли туркчадан ўзбекчага уйғунлаштириб ўғирдилар. «Тарихи Муҳаммадия», «Туркистон қайғуси» каби катта асарлар яратдилар. Мазкур асарлар келажак авлод маънавиятини таназулдан асраш, фозила маданиятимиздаги азалий қадриятларни ислом маърифати ва яқин тарих сабоқлари воситаси-ла сақлаб қолиш йўлида қилинган улкан жиҳод деб қарашни тақозо этади. Яна бир ўз асарлари «Шифоул илал» («Қасалликлар давоси») шарқ табobati кўп йиллик тажрибаси асосида 1937 йилда ёзилган бўлиб, қанча-қанча мусодаралардан омон қолган биз учун топилдик рисоладир. Ватан аҳли дуода бўлиб туришларидан умидвормизки, бошқа илмий, ижодий мерослари каби ушбу китобчани ҳам чоп этириб, халқимизга етказажамиз.

Отамиз умрларининг сўнгги кунларигача устозлик фаолиятини тўхтатмадилар. Қизил мафкурага хизматқор бўлган ўшал давр қонунларининг таъкибига қарамай, инсоний жасурлик, исломий ижтиҳод, пири-устозларига берган ваъдаларига вафодорлик кўрсатиб, диний ва шунингдек, дунёвий билимлар ўқитишни йўлга қўйиб юбордилар. Шогирд танламадилар, шу учун бўлса керак, отамизнинг қўлларида бир вақтнинг ўзида ҳали харф танламаган талаба билан бир қаторда, илми ёки дунёвий фанлар номзоди, доктори каби тингловчилар ҳам таълим олаверардилар. Бир универсал ўқитув услубининг соҳиби эдилар. Бу ҳаракатлари зое кетмади. Оқ фотиҳа олган шогирдлари ўз Ватанларига (яъни, Қирғизистон, Қозоғистон, Тожикистон, Доғистон, Ўзбекистон шаҳар-кишлоқларига) қайтгач, устозларининг ишини давом эттириб, диний мактаблар очиб, маърифат тарқата бошладилар. Шу бугунги Ўзбекистон Ислам дунёсининг етакчи намоёндалари сафида отамизнинг шогирдлари ҳақ дин тантанаси йўлида ҳодисона хизмат қилмоқдалар. Дунёвий билим соҳиблари ичида, отамиздан таълим олган ихлосмандлар орасида геолог олимлар кўпроқ эди. Академик Ғани Мавлонов, ҳозирда фан доктори Сандориф Қосимов, қозок академиги Окжон Машанов жанобларини яхши эслайман. Дастлабки зикр қилинган икки устоз — шогирд ўзбек олимлари ҳақиқий миллатпарвар, ўз соҳаларида сезиларли янгилликлар киргизган илм эгалари бўлса, Оқжон оға форобийшуносликдан керакли йўл-йўриқларни олиб кетиб, қозок фани таракқиетида ёвропопарастликка чек қўйилишига эришган ажойиб илмий арбобдир. Отамизнинг шарқ табobati борасида етиштириб чиқарган ҳозир машҳур, иқтидорли шогирдларидан Абдулло Бобоев ҳамда Абен Саривоғочий номларини ҳам тилга олмасликнинг иложи йўқ...

Отамиз тарихий аҳамиятга эга бўлган меъморчилик обидаларимизни сақлаб қолиш ҳаракатининг жонбозларидан ҳам эдилар. Менинг ёдимда қолгани шуки, 50-йиллар сўнгида ё 60-йиллар бошида, Тошкентдаги, ҳозирги янги Эскижўва бозори ўрнидаги ерда, яқин 500 йил аввал бино этилган мўътабар Хўжа Аҳрор Вали масжиди бўлиб, шуни гумроҳларча буздилар. Бу каби нохуш ишлар бошқа жойларда ҳам бошланаётганидан ташвишланиб, дадамлар аҳоббларидан (яқин дўстлари шундай номланарди) Қаримбой ака Сахибоевни чақириб маслаҳат солдилар. Бу зот севимли шоиримиз Эркин Воҳидовнинг тоғалари бўлиб, ҳуқуқшуносликнинг пири эдилар. Қарор шу бўлдики, Масковдаги тегишли расмий идораларни хатлар билан «бомбардимон» қилмоқ лозим. Бу тадбир ғарбда ҳам қўлланилишини кейин билдим — «паперканоно», яъни, «қоғоз

билан ўққа тутиш» деган махсус атама ҳам бор экан. Бу ҳаракат дарров натижа бермаган бўлса-да, ҳар қалай, бор масжид, мадраса, хонақоҳ ва шу қабиларнинг навбатдаги бузиш компаниясини тўхтата олди. Ушбу, дарёдан қатра каби мақолам сўнгги қисмини падари бузрукворимни оддий инсон ҳақида тавсифловчи хусусиятларига бағишласам. Шахсий ҳаётда мисли тарки дунё камтар эдилар. Тошкентга келгач, не-не кошоналар таклиф этилса-да, икки оғиз хонаси бор мўъжаз бир ҳовлини — «кулбаб ғариб» қилиб ихтиёр қилдилар. Биз ҳам турмуш фақат шундай бўлиши керак экан деб ўсдик, билсак, Расулulloх саллоллоҳу алайҳи вассаламнинг «Факрий — фахрий» (яъни, «Фақирлигим фахримдир») ҳадиси шарифларига амал қилар эканлар. Умр бўйи советларнинг бир тийинини ҳам олмадилар, ҳукумат нафақа тайинлаганда, ўша захоти Тошкент етимхоналаридан бирига ўтказиб юбордилар. Ҳатто, турган ҳовлимиз у кишининг номида эмас, ижарадор мақомида эканмиз. Ҳозиргача аҳвол шу-шу, ўзгарган эмас.

Саховатли эдилар. «Иккита чопоним бўлса, биттасини, унда ҳам янгироғини бировга кийгизсам», деб кўп айтардилар. Қарз сўраб келганларни ҳеч қуруқ қайтармаганлар, уларнинг номларини эслаб қолиш ё ёзиб қўйиш у ёқда турсин, унутиб юборардилар.

Раҳмдил бўлиб, кек сақламас эдилар. Бир мисол. Ўша 1938 йил отамизни тутиб, ортларидан маузер нуқиб қамокка топширган айғоқчи «Уч вилоят инқилоби» вақтида қўлга тушади. Суд уни ўлимга ҳукм қилиб, халойик «Алкасосу минал ҳақ» деб турганда, отамиз авф қилганлар. «Беш боласи етим қолмасин, яна бунинг онаси туққанида яхши ният билан Мухаммад деб ном қўйган экан», деб далил келтирган эканлар. «Кечирувчиларни Оллоҳ ҳам авф қилғусидир», ҳадисига шундай амал қиладилар.

Отамиз тақдирнинг не-не синовларидан ўтиб, баракали, серунум ва мазмундор умр кўрдилар. 1976 йил Тошкентда 91 ёшда вафот топдилар. Сўнгги масканлари, васиятларига биноан, Шайх Зайниддин бобо қабристонига бўлди, разияллоҳу анҳу. XX аср мазлумлари — Туркистон аҳли истиклоли, Исломи дини тантанаси йўлида қилган улкан ҳолисона тарихий хизматларини ва валий каби сиймоларини халқ чуқур ҳурмат, фахр ва миннатдорлик билан ёдда тутиб келмоқда.

Эсдаликларида қалб титратар шундай сатрлар бор: «Мен бу дунёга исломпарастгина эмас, балки инсонпараст бўлиб келдим ва ҳаётим давомида шунга содиқ бўлиб қолдим». Ушбу зот шонли ҳаёт йўллари билан танишар эканмиз, бунга иқроор бўла туриб, Алихонтўра келажаги порлоқ икки Туркистоннинг гурури, жасур миллий қаҳрамони ҳам эди, дегимиз келади...

...Шеърят илмидан хабардор ва назм қобилиятдан буюрган бўлгандагина, бу соҳада таҳлил йўсинида иш қилиш мумкин, деб ҳисоблаганим учун, ойнома саҳифаларида берилган шеърларга баҳо бериш вазифасидан узоқлигимни билдириб, узр сўрайман. Айни пайтда, ушбулар ҳақида анчагина қизиқарли шарҳий аҳамиятга молик маълумотлар мавжуд бўлганлигидан, уларни муштарийларга билдириб қўйиш фойдadan холи бўлмас деб ҳисобладим.

Отам раҳматлининг уқубатли ўттизинчи йиллар воқеаларини тасвирлаб, ватандан охириги ҳижрат қилиб кетишлари сабабларини кўрсатиб ёзган хотираларини кўздан кечириб туриб, унга илова қилинган бир шеърни ўқиб қолдим. Мазкур шеър сўроқ — илтижо оҳангига «Бормисан?» деб номланган эди. Тасаввуримда: зиндонга тушиб қолган, ташки ёруғ дунёдан бутунлай ажратилган, бошига Қўҳи Кофдек га ағдарилган бир оддий инсон гавдаланди. Елғиз бир йўл қолган — яратганининг ўзидан нажот тилаш, бизга қувват ато қилсинким, ўз қўлимиз билан шу «зулм копусин» (дарвозасин) бузиб, озодликка чиқайлик деган орзу-ният бор, бу мурожаатда. Тахминимча, мазкур шеър 60-йилда оққа кўчирилган бўлса-да, асли анча илгари ёзилган.

«Уйғон», «Элингни кутқар», «Ватан ва илм» каби шеърларининг ёзилиши саналари ҳақида ҳам гап шу. Булар анча кўтаринки руҳ билан сўғорилган, алангали даъват сингари янграйди. Истиклолга биринчи навбатда имонни саломатлаб ҳамда онгни илм бирла зиёлаганда эришиш мумкинлиги бот-бот таъкидланади. Отамиз, «Ноумид — шайтон» деган ақидага бир умр риоя қилиб келганликларидан ўз келажагига ишонмаган, ҳалол-ҳаромни ажратмаган, эътиқодга бепарво, ўзлингни танишни истамай, ҳатто болаларини ўтмиш тарихидан, илдиридан бебаҳра қилганларни ёмон кўрардилар. Айниқса, бундайлар зиёлилар орасидан чиққан бўлса, нафратдан қайнаб кетиб, шунда ҳам тушунган-билган кишининг ачиниши билан: — Эҳ, бундай олимларга ҳавас қилган халқимизнинг шўри курсин! Бу каби зиёлиларнинг иши қийин, чунки улар Ибн Сино ибораси билан айтганда, «мураккаб жоҳиллар» гуруҳига қиради, ўзларининг жоҳиллигини англашни хоҳламайдилар, — дердилар. Шу учун муштарийга қарата айтилган «Дема: «Ўзгармас олам, иш битибдур», на бўлғай эртаги кун ким билибдур?» сатрлар бугунги кун воқелиги нуқтан назаридан қарасак, башоратга ўхшайди.

Инсоннинг фундаментал ҳуқуқлари атамасида бир ажойиб тушунчалар мажмуи мавжуд. Бу демак, инсоннинг инсонлигини белгилловчи ҳуқуқларки, буларсиз одам боласи тилсиз, онгсиз ҳайвонга менгзаб, кўринишдагина одам суратида бўлган махлуққа айланади. Ўз ватанига ўзи эга бўлиш, маскан тутиш, ўзгаларга қарам бўлмаслик, эгадорлик, виждон эркинлиги ҳуқуқлари шулар жумласидан бўлиб, буларни талаб қилиш руҳини падаримизнинг «Хар ўғил ворис бўлур қолғон отанинг молига, қайси

миллат устидан бошқалар ҳокимлик қилса, бундан ўлим яхшироқ, Ватанни севмаганлар мусулмон эмас», каби қалб қўзғатар фикрларидан англаш мумкин. Айниқса, ватанпарварлик мавзуи нақадар кенглиги, унинг ўз тарихига, она тилига, табиатга меҳр билан боғлиқлиги «Темур тузуклари» таржимаси сўзбошида келтирилган «Таржимондан», «Тил ҳақида» шеърларида ҳамда «Қатралар»да лўнда иборалар билан тасвир этилган. Амир Темурдек буюк зотни танқид қилишни (аниқроғи, унга тўхмат тоши отишни) ўзига касб қилиб олган, шонли тарихимизни ерга уриш билан корин боққан баъзи «олимлар»га қарата, отамиз соҳибқиронни «Биров яхши дерса, биров дер ёмон, улус сўзидан ким қолубдур омон?» дея, барибир ҳақиқат юзага чиқишини таъкидлаганлар.

Имон соғлиги, маънавият поклиги, олий ахлоқ ва шу каби қадриятлар абадийлигини куйлаш, улардан баҳраманд бўлишга даъват ижодларининг муҳим қисмини ташкил этади. Бу орада отамиз илҳомининг битмас-туганмас манбаи Қуръон таълимотига асосланган Исломиёв маданият дурдоналари бўлган. Мазкур фикрга уйғун «Марсия байтлари»га диққат қилайлик. Ислому фалсафаси ақидасига биноан, дастлабки сатрлардаёқ ҳаёт олами бакосизлиги эслатилиб, имкон бор экан, «эл яхшилигини изла» деб даъват қилинади: Қадриятлар қиёсида бунинг «яшаб қол», «ҳаётдан ўмариб қол» каби ғофиллар турмуш тарзига пойдевордек бўлиб қолган қондалардан нақадар устун эканлигини исботлашга ҳожат бўлмаса керак. Яна шуни илова қилардимки, ушбу «Марсия байтлари» дадам пинҳона тутқунликда турган ва ҳали қатл бўлиш хавфи бошларидан аримаган бир пайтда, катта онамиз Тожинисо аямларнинг фожиали бир аҳволда вафот этишлари муносабати билан ёзилганди.

Сўнги сўзим, бобокалон шоиримиз Машраб Намангоний муборак қаламига мансуб «Меърож» (ёки «Расулulloҳ келади») шеъри ҳақидаким, бу узок вақт мобайнида мафкура зўравонлиги натижасида ман этилиб, катагонга учраган ижод мевасидир. Унга халқимиз ажойиб куй ҳам басталаган. Отамиз келажак авлодга саклаб қўяйлик деб, уч ака-ука ҳофиз Сўфихоновларни чақиртириб келиб, улар ижросида магнитофонга ёздиргандилар. Мана энди, уни эгаларига топширмакдамиз, шу кунларга етказгани учун яратганга шукрлар бўлсин.

Алихонтўра Соғуний

ВАТАННИ ДЎСТ ТУТИШ ИМОНДАН ЭРМИШ

Ватан ва илм ёки етти юлдуз

Эшит мендин Ватан ўғли насиҳат,
Қабул қилсанг келур бошингга давлат.
Жаҳон кўрган қарининг сўзин олғил,
Амал айлаб, ани кўнглингга солғил.
Йигитлик даврини иш вақти деб бил,
Ғаниматдир, керак ишни билиб қил.
Жаҳон халқи ўликдир ё тирикдир,
Тирик юрган илмсизлар ўликдир.

Ҳаёт ичра урушмоқ ё топишмоқ,
Икковига зарурдир илм ўқимоқ.
Илмсизлик нечук қилди элингни,
Илм-чун боғлагил эмди белингни.
Сиёсатда агар бўлсанг Темурдек,
Ёқарсан илми йўқларни кўмирдек.
Илмсизлар бўлур ҳар ишда ҳолсиз,
Урушга кирса бўлғайму қуролсиз?

Илм билгил, тилин бил дўсту душман,
Иккови бўлмаса бергай сена панд.
Уқи ҳар қанча билсанг, куч кўрурсан,
Вале бир ишни қилсанг куч бўлурсан.
Ул иш эрса унутма ўзлингинни,
Танитқил барчага ўзбеклигинни.
Бировлар соясида турма зинҳор,
Заҳарлин сарқитидан тотма зинҳор.

Бировлар соясида кун кўришлик,
Эрур яхши у иш қилмай ўлишлик.
Ватан асли сенингдур Ўзбекистон,
Уғуздан қолмиш эрди бу гулистон.
Ватан аҳли Ватан меросхўридур,
Отадин қолса мол фарзандникидур.
Онадур бу — Ватан аслини сўрсанг,
Сени туғмиш будур, яхши тушунсанг.

Чиқармиш сен учун турлик емишлар,
Кўтармиш елкасида ёзу қишлар.
Тириклар бу Ватан бўйнига мингай,
Уликлар ҳам анинг кўйнига киргай.
Ватанни дўст тутиш имондан эрмиш,
Онинг-чун ҳақ Расулдин нақл бўлмиш.
Ватанни севмаганлар биздин эрмас,
Буни ким билмаса имонга кирмас.

Ҳаётинг шarti бўлди илм ўқимоқ,
Илмсиз мумкин эмасдир кўз очмоқ,
Қаро нағувдир жаҳон бошдан-оёғи,
Илмдир доимий ёнган чироғи.
Дема: «Вақт ўтди, энди фойда бермас»,
Киши оқил эса бу сўзни қилмас.
Агар бўлса ўқи ўқдон ичинда,
Бўлуи сайд этса вақти келганинда.

Уқур бўлсанг ўқ ургайсан кўзига,
Асалдек бўлса алданмас сўзига.
Киши умри санокликдур билурсан,
Ани ўлмайдди дебму шак қилурсан.
Жаҳоннинг турмуши ҳар турлик ишдур,
Кўрурсанким, охири ўзгаришдур.
Уқир бўлсанг жаҳонда билим кўпдур,
Кифоя қилмас, умринг оз бўлибдур.

Азиз умрингни танлаб сарф қилгил
Ва лекин тарих илмин кўп ўқигил.
Улуғ тарих эгаси Ўзбекистон,
Қозоғу, қирғизу ҳам Туркманистон.
Уқур бўлсанг билурсан кимлигингни,
Унутмассан яна ўзбекилингни.
Бухорода туғилди Ибни Сино.
Анингдек йўқ эди қимматли доно.

Бунинг устози эрди Насри Фороб,
Билай десанг буларнинг тарихин топ.
Туғулғон жойи эрди шаҳри Утрор,
Бобо Арслон у ерда, билсанг эй ёр.
Бурун Фороб эди бу шаҳри Утрор,
Унутма бу сўзимни, айла такрор.
Учинчиси, Абу Райҳон эрур, бил,
Анинг тарихин айтурман, эшитгил.

Эрур Ибн Синолар қатори,
Замондош эрур, ҳам эрди ёри.

Туғулғон жойидур Хоразм, билсанг,
Туганмас фазлини ҳар қанча қилсанг.
Буларнинг ҳар бири бир юздан ортиқ,
Ёзибдурлар китоб уч юздин ортиқ.
Борини фан уза ёзғон эдилар,
Жаҳон аҳлига қолғизғон эдилар.
Эшитдиким, на қилмиш бу учовлон,
Туғулғон жойларидурким Ўзбекистон.

Алардин бу китобларким қолибдур,
Бутун тилларга қолмай йўткалибдур.
Вале қолмиш куруқ, ўз аҳли андин,
Илмсиз бўлса ҳайдалғай Ватандин.

Яна чиққан бу жойдин бир улуғ эр,
Билур бўлсанг, анинг отин Темур дер.
Туғилмишдур бу шер Шаҳрисабзда,
Билай десанг анинг тарихин изда.

Йигирма етти марказ олмиш эрди,
Жаҳонни остин-устин қилмиш эрди.
Узи тузган «Тузуқот»ни ўқиб кўр,
Темур қандок кишидур анда айтур.
Жаҳонда ўттиз уч йил давр сурган,
Эмасдир ҳеч урушда у енгилган.
Жаҳонда кўп баҳодирлар ўтибдур,
Темурдек қахрамонни ким кўрибдур?

Иккинчи — Шоҳруҳ ўғли Улуғбек,
Илмда ҳеч ким бўлмади анингдек.
Самарқандда мунажжимхона солди,
Расадхона деган жойни у қилди.
Ҳисобу ҳандаса илмига омил,
Фунун ҳайъат ичида эрди комил.
Шунинг-чун «Зиж Кўрагонни» у ёзди,
Тўлиқлаб ҳайъат илмини чиқозди.
Жаҳон халқи Улуғбекни улуғлар,
Бўлиб олимлари ҳар ерда сўзлар.
Учинчи доҳий эрди Мирзо Бобур,
Сиёсат бобида кўп эрди моҳир.
Илмни ҳам сиёсатни олибдур,
Китоб ёзиб ўз отин қолдирибдур.
Набира бўлғуси Соҳибқиронға,
Этар беш ота бирлан қахрамонға.
Ўқиб кўрсанг, унинг ёзғон китобин,
Билурсан, шунда ул қандок эконин.
Билай десанг, онинг қўл ёзмаси бор.
Ўқиб кўр, изла, «Бобурнома»си бор.
Ўқиб, ёд айла «Бобурнома»ни сан,
Аниқ ўзбек тилин шунда билурсан.
Яна айтай, Алишер Навоий,
Улуғ ўзбек элининг раҳнамои.
Қуёш ёнглиқ, десам ҳам ёлғон эрмас,
Тушунганлар, бу нотўғри, деёлмас.
Тўлиқ ой оз эрур вафсин қилурда,
Этолмас бизга фойда еткилурда.
Биза бу эр улуғ хизмат қилибдур,
Тугамас яхшилиқни қолдирибдур.
Отаси ул эрур ўзбек тилини,
Киши билмас онинг билганларини.
Замона тилларин яхши билурди
Ва лекин ўз тилин ортиқ кўрурди.
На ёзди эрса, ёзмиш турк тилида,
Ўз элин ўйламиш бу қилғонида.
Агар бул бўлмаса, тил ким билурди,
Онинг қилғон ишини ким қилурди?!
Агар ул кутмаса ўзбек тилини,
Билолмас эрди ҳеч ким борлигини.
Унутса ўз тилин ҳар қайси миллат,
Хиёнатдур, кечилмас бу хиёнат.
Бу ишдин қутқарган бизни Навоий,
Анинг руҳини шод айла илоҳи.
Агар қадрига етса Ўзбекистон,
Атаб номиға қилсун боғу бўстон.
Сифатин айладим бу етти эрнинг —
Бари ўғлони эдилар бу ернинг.
Фалак устида етти юлдуз ўхшаш,
Булардин ибрат олсин ҳар қари — ёш.
Кел, эй Соғуний сўзни кўп узотма,
Кўзинг оч, уйғониб ғафлатда ётма.

«Темур тузуқлари» назарда тутилмоқда.

Ўтибдур барча умринг дарду ғамда,
Ғаниматдур-на қилсанг ҳам шу дамда.
Ёшинг етмишдин ўтмишдур, на чора,
Кўнгил халқ қайғусидин пора-пора.
Айирув бўлсалар жонимни шандин,
Ватаннинг ажралмас севгиси мандин.
Дегайлар: Етти қат бу ерни билсанг,
Чуқур ўйлаб қара, яхши тушунсанг.
Боболар сўнгаги бир қат бўлубдур,
Буларнинг танларидин ер тўлибдур.

Она дейдур: Ватанни ондин ортик,
Билурсанг, сенга сут бергандин ортик,
Босарсан елкасига, юрганингда,
Қучоғида ётурсан ўлганингда.
Ватанни сақламабдур қайси инсон,
Кўрар турлик балоларни у ҳайвон.
Ота меросимиздур Ўзбекистон,
Еткандур бизга эмди бу гулистон.
Ватандин ажради-ўлди, демакдур,
Боқиб душманга, термулди, демакдур.

1962 йил, 26 февраль.
Тошкент шаҳри

Бормикан?

Биз камалдик бу темир кўрғон ичида инграниб,
Бу зулм кўрғон қопусин синдирар кун бормикан?
Барча олам йўллари очиқ эрур, бизга ёпик,
Эй Худо, ҳаж йўли бизларга очиқ кун бормикан?
Барча олам аҳли ўз мақсадларини топдилар,
Ўзбекистон халқига бу иш бўлар кун бормикан?
Руслар босди Ватанни, қоплади селдек келиб,
Бу фалокатдан, Худоё, кутулар кун бормикан?
Соғуний дарддин эзилди, бу Ватаннинг дардида,
Ким билур, бу дардима дармон топар кун бормикан?

Қайғулик тунлар ўзарда тонг отар кун бормикан?

1959-1960 йиллар

Тил ҳақида

Менинг бу сўзимни эшитсун Ғани¹
Киришсин бунинг чорасин кўргани.
Ўзидин киши ҳиммати ошмаса,
Жаҳонда бўлурму бир иш қилгали.
Ҳаёт ичра кимдан асар қолмаса,
Баробар эрур юргани-ю, ўлгани.
Жаҳонда ўтубдур неча яхшилар,
Оти ўчмамишдур асар ёзгани.
Бухорода бўлмиш эди Бу Али,
У ёзган неча хил китоблар қани?
Бутун тилларда таржима қилдилар,
Йўқ эмди алар бизга қолдиргани.
Асар ёздинг эрса, она тилда ёз,
Йўқ эса анинг ёзгани-бузгани.

Таралмиш бутун ёр юза илму фан,
Тўлиқ тил керакдир ани билгани.
Тўлиқ тил қариндош она тил эрур,
Бўлурму киши андин айрилгани?
Киши ўз тилин яхши билмас агар,
Билингим, ҳам ишдан кейин қолгани.
Агар хўрласа киши ўз тилин,
Ватан хоинидур, Ватан душмани.
Сут эмганда кирган она тил эрур,
Онаю ота ҳаққи, сақла ани.
Уёнғил бу сўздин, тилинг сақлагил,
Тили ўзди эрса киши ўзгани.
Ёши етмиш олти эрур билсангиз,
Ёзибдур бу сўзни Ота Соғуний.

1962 йил, февраль. Тошкент

Уйғон

Борлигим сақлай десанг илму ҳунардин қил ярок,
Йўқ эса олғай барингни қилмағай ҳеч ким сўрок.
Ер юзи ўзгарди аммо ўзгаридин бизда йўқ,
Синди Туркистон элининг бошида юз минг таёқ.

Оч кўздинг Турон эли зинғирт бўлурму қўйчивон,
Борму бу янглиғ бўлон пайқаб қара бошдан-оёқ?!
Ҳар ўғил ворис бўлур қолғон атонинг молига,
Бўлди Туркистон элининг вориси юзсиз қарок.

¹ Марҳум геолог олим, академик Ғани Мавлонов назарда тутилган.

Билиб динингни сақлай, эй мусулмон,
Жудо бўлган кишига минг пушаймон.
Ота Соғуний қилди бу насиҳат,
Ажаб эрмас кишилар олса ибрат.

1966—1967 йиллар. Тошкент

КАТРАЛАР

«Темур тузуклари» асарини ва уни ўзбекчага қайта ўғирган таржимонни ноҳақ танқид қилувчиларга сўнгги жавоб:

*Тош уриб синдирса олтин косани,
Тошнинг қадри ошмагай, олтин баҳоси тушмагай.*

1968 йил, январь.

* * *

Сўз кадрига етмаган ёлгон олимлар ҳақида шу қуйидаги шеър айтилмишдур:

Қолур ёлғуз

Шеър таъмини тотмаган одам,
Чекидан ташқари қилур ҳар сўз.
Хафа бўлманг ани эшитганлар,
Гул исини қачон билур қўнғиз?
Гули райҳон очилғонин боқмай,
Туртадур ерни ҳар қачон тўнғуз.
Ўз тилини яхши билмаган одам,
Элидин айрилиб қоладур ёлғуз.

Тарихий ёдгор

Фарғонани ўрус босқинчилари олганда ўшал замон турк шоирларидан бирови тубандаги туркона тўрт мисра байтни уларнинг шум қадамлари етганига тўғри тарих топмиш экандур. Байт:

Юртимизни ўрис келиб олди,
Ҳукми ҳақ деб ҳамма бўйин солди.
Йиғлаб устоди ақл шому саҳар,
Топди тарихини «камоли зарар».

Маълум бўлғайким, «камоли зарар» ҳарфлари ҳисоби абжад кондасича 1291 дур (мелодий 1871 йил). Бу шумоёқлар келган кунидан зарарлари бошланган бўлса ҳам, айниқса, динсизлар тарихи (1917 йил)дан тортиб ҳозирги кунда камолига етди.

1960 йил, Тошкент

Шобдон ботирга

Тилим, турк халқига кўп офарин қил,
На янглиғ мақтасанг оздир, аниқ бил.
Яраш чоғида меҳмондэк ўтирғай,
Уруш кунларида арслондек отилғай.

* * *

Қадри йўқ гавҳар сўзинг олчоқ кишилар олдида,
Дурни тақсанг на билур, ит оғзига ташла суяк.

Ҳазар қил

Ҳақиқат сиррига ҳеч кимса етмас,
Шариат ушлаганлар йўлда қолмас.
Ҳасаддин сақла ўзни, эй биродар,
Бу сўзни айтдилар барча пайғамбар.
Ҳасад ўти жаҳаннам ўтидир, бил,
Ани кўрмай десанг мундин ҳазар қил.

تصنيف نامه

فصحت ابلابن برزنده الارقيحه نا الوغد ورا يا كحكك دلبندلر بخر
 ايماسن يا لغور بدستور اور مال له بخر يا هلعور من يا حمر بارو دوستلر بخر
 اتانكلار يا شق سلسنا برين اونوب دور يا هغه مه اعضا لا برين كوچ لسب دور
 حور بخر كم كيلور سم كينكو سيد ورا قوشلر ي ابر سم بر كون اولكو بخر
 بخر كون قالميش عمر دور نعمت كا سونوك جون ابر بخر من من بو نصبت
 نصبت ليكلر ماس شيقا كشي دورا عمل قنلما قا انكار ملن ايمسدور
 قولاي سباليك بو سوز كر يا حمر برزنده رضا بولسون سبالر دين اوله اولور
 اولوخ ته كر بخر بار نصبت دور جهان في نا بو قا ابر دي بار ايشد ورا سن حاشي
 بارا رخدغي بر الله سب ميليك لارا ايمانك بو برو قا ابر بخر بو سونوك اولور
 بارا سني بخر كولي بو قور ملك في نا كوشل شير ذره ديك كينلدر م شمعك في
 بو قا ابر دي يا حمر عالم كلن بارا سني نا بو عالم ايجر ادم في بارا سني
 حليم سني ابر ورا بخر اور و انسان يا نصبت عالمين قول حليم ان
 بخر لار جهان سمر ورا بخر ورا نا حمر كم لار ايتيك اولغلي دور
 نا في اور تور بخر دن كر كم يا ايتي قا بيمه لار عه ندر ايتن نار ايتي
 خلد دوستني ابر ورا عالم رحمت كا ايتيك ديني ده بو قور و حمر شيفت
 حليم رحمة العالمين دور كا ايتيك بخر ايجر روح الامين دور
 خلد اوسني ايجر اولور و رحمت محمد بخره مشهور كونور احمد
 ايتيك بخر بخر ايتيك بخر ايتيك بخر ايتيك بخر ايتيك بخر ايتيك بخر ايتيك بخر

* * *

Нечун «бо»бирла «син» келмишди*Қуръон бош-оёғида?
 Аниқ икки жаҳоннинг раҳбари-чун «бас» демакдур.

* * *

Сабр қил, боғлар замон душман қўлин орқасига,
 Вақтин ўтқузма ўшанда, душманинг ур бошига.

**Меърож ёки Расулulloҳ келади
 Машрабдан**

Кел энди Жаброил, аршни супургил эй,
 Анда меҳмон бўлғали, Расулulloҳ келади.
 «Мозоғал басар» кўзлиг, «шамси вазуҳо» юзлиг,
 Ҳаммадан ширин сўзлиг, Расулulloҳ келади.
 Шамолларғаму айтғил, сайр этишини кўйсин,
 Беадаблик қилмасин, Расулulloҳ келади.
 Дарёларғаму айтғил, мавж урушини кўйсин,
 Олдида сақо бўлсин, Расулulloҳ келади.
 Азроилғаму айтғил, жон олишини кўйсин,
 Хизматда муқим турсин, Расулulloҳ келади.
 Моликларғаму айтғил, дўзах эшигин ёпсин,
 Йўлларига гул тиксин, Расулulloҳ келади.
 Ғулмонларғаму айтғил, меҳнат эшигин очсин,
 Бошларига дур сочсин, Расулulloҳ келади.
 «Уфқ-ул мақом»га бориб йиғлайди Жаброил:
 Мундан ўтсам ё Расул, қанотларим куяди,
 Маҳшар куни бўлганда йиғлайди Машрабо,
 Расулulloҳ кейнидан Машраб қаландаринг келади.